

מבוא ללימוד המדרש

סוף עידן הנבואה¹⁸

בשלהי תקופת בית ראשון, לפני יותר מאלפיים וחמש מאות שנה לערך, פסקה הנבואה. בעקבות הגליית עשרת השבטים, חורבן הבית ובעקבותיו הגליית שבט יהודה ובנימין, תם פרק בתולדות ישראל. העם העברי כפי שהוא מוכר מאז ימי יציאת מצרים, נמצא בסכנת היעלמות מעל במת ההיסטוריה. אחרי גלות של שבעים שנה, חלק קטן, מזערי, של העם חוזר לציון לבנות את הבית השני ולהקים מחדש ישות פוליטית על שרידי ממלכת יהודה. התנ"ך מעיד על שינוי שחל אז בזהותו של עם ישראל כאשר הוא מכנה את מרדכי איש ימני¹⁹ בשם מדרכי היהודי ולא מרדכי העברי. מתחיל עידן חדש, עידן העם היהודי, ממשיך דרכו דרך המסורת הרבנית-הפרושית של העם העברי.

קשה לנו עד מאוד לדמיין מהו אותו עולם שהמקרא מדבר עליו, שבו מדברים נביאי ישראל באמת בשם ה' אלוקי ישראל. העולם אז היה כה שונה עד שאנחנו נוטים לשכוח שאי פעם הקב"ה דיבר באמת עם בני אדם. בזמן הנביאים, גם האנשים שלא היו נביאים הבינו את הנאמר על-ידי הנביאים בזכות הנביא שהיה מסביר להם את השגתו באמצעות דימויים ומשלים שהם היו מסוגלים להבין, כמו שנאמר בספר הושע 'וְדַבַּרְתִּי עַל הַנְּבִיאִים וְאֶנְכִּי חֲזוֹן הַרְבֵּיתִי וּבִיד הַנְּבִיאִים אֲדַמָּה'²⁰. נוסף על כך, התקיים מפגש בלתי אמצעי עם תוכן הנבואה. כאשר אומר

18 ראה שיעורו של הרב אשכנזי בצרפתית "Lectures de Rashi", עמ' 462 בספר: "La Parole et l'Écrit II".

19 אסתר ב, ה-ו: אִישׁ יְהוּדִי הָיָה בְּשׁוֹשַׁן הַבַּיִתָּה וְשֵׁמוֹ מְרְדֳכָי בֶּן יְאִיר בֶּן שְׁמַעִי בֶּן קִישׁ אִישׁ יְמִינִי. אֲשֶׁר הִגְלָה מִירוּשָׁלַיִם עִם הַגְּלָה אֲשֶׁר הִגְלָתָה עִם יְכָנְיָה מֶלֶךְ יְהוּדָה אֲשֶׁר הִגְלָה בְּבוּכְדַנְצַר מֶלֶךְ בָּבֶל.

20 הושע יב-יא

הנביא ישעיהו 'וְאֶרְאָה אֶת אֲדֹנָי יֹשֵׁב עַל כִּסֵּא רָם וְנֹשֵׂא'²¹ הוא אינו מתאר ספקולציה מחשבתית ב"מעשה מרכבה", כפי שהחכם היה עושה. הנביא חווה באמת את מה שהוא נפגש אתו, וכולם יכולים לזהות מיד על מה אותו נביא מדבר.

דוגמה פשוטה היא עניין המלאכים. עובדה היא שהתורה מדברת על מלאכים.²² אנחנו היהודים מאמינים בהופעת המלאכים משום שהמקרא מדבר עליהם, אך מי יודע מה זה מלאך? מי ראה מלאך?²³

מה צריכה להיות תגובתו של הרב כאשר בא יהודי לשוחח עמו על עניין המלאכים? יש בפניו שתי אפשרויות: האחת, אם יהודי זה הוא יהודי תמים, בעל אמונה תמימה, פשוטה, צריך הרב לברך אותו על אמונתו התמימה, לחזק אותו באמונתו ולומר לו "אשרי המאמין ומאשר ממנו היודע". האפשרות השנייה, אם הוא יודע שאותו יהודי אינו אדם תמים, עליו לשלוח אותו מיד לרופא, משום שמי שרואה מלאך בתקופה שבה אין גילוי של מלאכים, זו מחלה לשמה!

מי שלומד את ספרי הנביאים בתנ"ך מבחין בנקל שיש לכל נביא סגנון ייחודי משלו. הגמרא מתייחסת לנושא וקובעת ש"סיגנון אחד עולה לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאין בסיגנון אחד".²⁴ החלק הראשון של מימרא זו מתייחס לתוכן הנבואה עצמה שהוא אחד, כפי שרש"י מפרש "נכנס בלבם לזה בלשון זה ולזה בלשון זה והכל אחד".

החלק השני של המימרא מתייחס לסגנון המיוחד של כל נביא. הסגנון המיוחד של הנביא הוא פונקציה של שני דברים: הנפש שלו והדור שבו הוא חי. "יפתח בדורו כשמואל בדורו".²⁵ יש דור שזוכה לשמואל ויש דור שזוכה רק ליפתח. אולם תוכן הנבואה הוא תמיד אחד, לפי הכלל "אין נביא רשאי לחדש דבר".²⁶

הפסקת הנבואה היא אירוע היסטורי בעל השלכות רבות. תוכן הנבואה שהיה נגלה עד אז הפך להיות נסתר ומאז אנו נמצאים בעולם שבו הכוח היחיד לברר את האמת הוא השכל.

21 ישעיהו ו-א

22 ראה "סוד לשון הקודש" מאת הרב אשכנזי, חלק א, עמ' 74 "עולם המלאכים".

23 ראה "מורה הנבוכים" להרמב"ם, חלק שני, פרק לד: אין המלאך מתגלה להם (להמון העם).

24 סנהדרין פט ע"א ופירושו של רש"י בד"ה "עולה לכמה נביאים".

25 ר"ה כה ע"ב: יפתח בדורו כשמואל בדורו ללמדך שאפילו קל שבקלין ונתמנה פרנס על הצבור הרי הוא כאביר שבאבירים.

26 תמורה טז ע"א

לא בכדי נקראת הנבואה אצל חז"ל "דברי קבלה"²⁷. חז"ל מבקשים להדגיש בביטוי זה את התפקיד המכריע של ההעברה בעל פה מדור לדור של תוכן הגילוי הנבואי ואת מרכזיות תפקיד הזיכרון בתהליך. הנביא האחרון מלאכי ציוה אותנו 'זכרנו תורת משה עבדי אשר צויתי אותו בחרב על כל ישראל חקים ומשפטים'²⁸, משום שמה שלא הועבר מדור לדור אבד, ולא ניתן לשחזור. אפשר לשחזר מתוך הפלפול, דרך השכל את ההלכות,²⁹ אולם לא ניתן לשחזר מסורת של פרשנות, של הבנת המקרא שלא הועברה. מקובל הוא מי שמקבל איש מפי איש עד משה רבנו, מפי הגבורה. מקובל אינו מי שקרא בספר כלשהו דברים על הקבלה.

מאז שתמה הנבואה, נוצר הבדל בין הפשטנים ובין המקובלים.³⁰ עיקר "חכמת הקבלה"³¹ הוא לימוד לשון הקודש. הלומד את לשון הקודש על-פי חכמת הקבלה מסוגל לתפוס את כוונת המקרא על-פי התגלות הנבואה. חכמי הסוד מסוגלים, גם אחרי סיום הנבואה, להסביר לנו את רצון הבורא עבור עולמו.

נוסף על כך, הפסקת הנבואה הורגשה בעולם כולו.³² בעקבותיה, פחות

27 ראה ר"ה יט ע"א, חגיגה י ע"ב, ב"ק ב ע"ב, סנהדרין לח ע"ב, חולין קלז ע"א, נידה כג ע"א.
28 מלאכי ג-כב

29 ראה תמורה טז ע"א: אמר רב יהודה אמר שמואל שלשת אלפים הלכות נשתכחו בימי אבלו של משה ... תשש כחו של יהושע ונשתכחו ממנו שלש מאות הלכות ונולדו לו שבע מאות ספיקות ... במתניתין תנא אלף ושבע מאות קלין וחמורין וגזירות שוות ודקדוקי סופרים נשתכחו בימי אבלו של משה אמר רבי אבהו אעפ"כ החזירן עתניאל בן קנז מתוך פלפול.

30 הרב אשכנזי משתמש במילה "פשטן" במובן של חכם שאינו משתייך ל"עדת המקובלים" ומנסה מתוך שכלו בלבד לפרש את התנ"ך ואת האגדה. הוא אינו מתכוון למפרשים המכונים "פשטנים", כמו הרשב"ם או ראב"ע.

31 "חכמת הקבלה" היא ניסוח בלשון החכמה של דברי הקבלה שהועברו מדור לדור, החל מהנביאים ובראשם משה רבנו "גדול הנביאים".

32 ראה "סדר עולם רבה" פ"ו הקושר בין ביאתו של אלכסנדר מוקדון לא"י ומות הנביאים האחרונים (הוצ' רטנר ע' ע"ב): "הוא אלכסנדר מוקדון שמלך י"ב שנה. עד כאן היו הנביאים מתנבאים ברוח"ק מכאן ואילך הט אזנך ושמע דברי חכמים". אף שאלכסנדר מוקדון עלה לשלטון בשנת 336 לפנה"ס ונפטר בשנת 323 לפנה"ס ויש לכאורה פער של יותר ממאה וחמישים שנה בין שני האירועים, מבקשים חז"ל לקשור בין סיום הנבואה להופעת הפילוסופיה היוונית. חז"ל גם מספרים על פגישתו של אלכסנדר מוקדון עם שמעון הצדיק, ראשון החכמים המוזכרים במסכת אבות (ראה מגילת תענית ד"ה עשרים ואחד בכסלו): "כיון שהגיעו לאנטיפטרוס זרחה החמה, הגיעו למשמר הראשון אמרו להם: מי אתם? אמרו להם: אנו אנשי ירושלים, ובאנו להקביל את פני המלך. כיון שראה אלכסנדרוס מוקדון את שמעון הצדיק ירד ממרכבתו והשתחוה לו. אמרו לו: לזה אתה משתחוה והלא בן אדם הוא? אמר להם: דיוקנו של זה אני רואה כשארד למלחמה ונוצח".

או יותר באותה תקופה, הופיעו הפילוסופים הראשוניים ביוון ומייסדי הדתות המיסטיות במזרח, כמו הבודהיזם. אפשר לראות בהופעת הפילוסופיה היוונית והדתות המיסטיות של המזרח תגובה לאירוע היסטורי חשוב זה.³³ הנוף התרבותי משתנה והעולם המערבי נכבש על-ידי הפילוסופיה היוונית. הדגש הושם על החכמה ועל שאר הערכים שהיוונים טיפחו כמו האסתטיקה. עם זאת עדיין נמצאו בתוך עולם החכמה חכמים גדולים שהמשיכו בזעיר אנפין את חווית הנבואה, למשל, רבי חנינא בן דוסא, וכך מסופר עליו במסכת ברכות בדף לד ע"ב:

ת"ר מעשה שחלה בנו של ר"ג, שגר שני ת"ח אצל רבי חנינא בן דוסא לבקש עליו רחמים, כיון שראה אותם עלה לעלייה ובקש עליו רחמים בירידתו, אמר להם: לכו שחלצתו חמה. אמרו לו: וכי נביא אתה? אמר להן: לא נביא אנכי ולא בן נביא אנכי אלא כך מקובלני אם שגורה תפלתי בפי יודע אני שהוא מקובל ואם לאו יודע אני שהוא מטורף. ישבו וכתבו וכוונו אותה שעה וכשבאו אצל ר"ג אמר להן: העבודה, לא חסרתם ולא הותרתם אלא כך היה מעשה באותה שעה חלצתו חמה ושאל לנו מים לשתות.

מסוגיה זו עולה הגדרה שנייה של המונח מקובל כמי שתפילתו מתקבלת. קיים קשר הדוק בין הנבואה ובין היכולת להתפלל. הגמרא קובעת ש"המתפלל צריך שיראה עצמו כאילו שכינה כנגדו, שנאמר 'שיוויתי ה' לנגדי תמיד'".³⁴ מי חוץ מן הנביא יכול לדעת מה פירוש הביטוי "שכינה כנגדו" במישור החוויתי? לכן רק הנביא או מי שיש בידו מסורת נבואית, קרי המקובל, יכול באמת להתפלל משום שהוא יודע את סוד התפילה. וכך מעיד

33 הנבואה הייתה קיימת גם אצל אומות העולם אך באופן משובש וחלקי. המקרה הקלסי בתנ"ך הוא בלעם. הנבואה פסקה אצל הגויים הרבה לפני הפסקת הנבואה בישראל, על-פי בקשתו המפורשת של משה רבנו, לפני קבלת התורה (ראה ברכות ז ע"א). אף על פי כן שמרו אותם עמים מסורות "נבואיות" מסוימות בתרבותם, במה שקרוי המיתולוגיה. אותם מיתוסים היו מובנים לחכמי האומות תקופה ארוכה, אולם פחות או יותר במקביל להספקת הנבואה בישראל, הבנה זו נאבדה והמיתוסים הפכו להיות סתומים וחתומים. על רקע זה צמחה הפילוסופיה ביוון, כאשר החליטו הפילוסופים שצריך לנתק את הקניית החכמה מן הרקע המיתולוגי ולברר את אמתות הדברים אך ורק דרך השכל האנושי, בלא הזדקקות למידע חיצוני כלשהו (מתוך שיעורי הרב).

34 סנהדרין כב ע"א. ראה שו"ע, או"ח סימן צח סעיף א.

בפירוש המספר המקראי בקודש על אברהם אבינו באומרו 'וְעַתָּה הֲשֵׁב אֶשֶׁת
הָאִישׁ כִּי נָבִיא הוּא וַיִּתְפַּלֵּל בְּעֶדְךָ וְחַיְהִי'.³⁵ כאשר אתה מתפלל אתה מוכרח
לדעת בפני מי אתה עומד. אם לא יודעים בפני מי עומדים, אי אפשר
להתפלל. מכאן חשיבות קביעת רבותינו שאנשי הכנסת הגדולה, ומתוכם
נביאים אחרונים, קבעו מטבע לתפילה,³⁶ לפני שהנבואה עמדה להסתלק.³⁷
הפסקת הנבואה הייתה הדרגתית. אחרי סילוק רוח הקודש³⁸ הייתה עדיין
קיימת בת קול³⁹ בישראל. כיום אנו חיים בתקופה שרק אצל תלמידי חכמים
מובהקים, שהם באמת מקובלים ובעלי רוח הקודש, יחידי סגולה ממש,
מתגלים מגידים או מלאכים, וזאת לעתים נדירות בלבד.
הביטוי "סוד הפרד"ס" מציין אצל חז"ל,⁴⁰ אותם סתרי תורה שהיו גלויים
לנביאים, ולאחר שפסקה הנבואה מישראל, נשארו השגות אלו בתור חכמה,
בתוך ארבעת האופנים שבהם ניתנת התורה להתפרש: פֶּשֶׁט, רַמְז, וְסוּד.⁴¹

דרך אגב, המילה "פרדס" עצמה אינה מילה עברית אלא מילה פרסית,
ממנה באה, למשל, המילה paradis⁴² בצרפתית. השאלה מדוע השתמשו חז"ל
דווקא במילה לועזית זו, נשארה בגדר סוד של ממש. אולי הם ביקשו להדגיש
שחכמה זו אכן שמורה ליודעי ח"ן, לבעלי הסוד דווקא.

35 בראשית כז

36 ראה ברכות לג ע"א.

37 ראה תוספתא סוטה, יג-ד: משמתו נביאים אחרונים חגי זכריה ומלאכי פסקה רוח הקודש
מישראל ואעפ"כ היו משמיעין להם על בת קול. מעשה שנכנסו חכמים לעלית בן גוריא
ביריחו יצתה בת קול ואמרה להן יש כאן אדם ביניכם שראוי לרוה"ק אלא שאין דורו זכאי
לכך. נתנו עיניהם בהלל הזקן. בשעת מיתתו היו אומרים אי עניו אי חסיד תלמידו של
עזרא.

38 ראה ברכות לא ע"ב.

39 ראה, למשל, ברכות יז ע"ב, יג ע"ב, פסחים קיד ע"א, ב"מ נט ע"ב.

ראה יומא ט ע"ב: אמר רבי אבא בת קול כדתניא משמתו נביאים האחרונים חגי זכריה
ומלאכי נסתלקה רוח הקודש מישראל ועדיין היו משתמשין בבת קול.
ראה גם דברי המהר"ל ב"נצח ישראל", פרק כב: אין ספק כי החסידים, כמו רבי יוסי היו
משתמשים בבת קול משמתו נביאים אחרונים.

40 ראה חגיגה יד ע"ב.

41 הרמז בא לגלות את הקשר בין הפסוק הנלמד לפסוק אחר או למספר פסוקים. הדרש בא
לחשוף את משמעות הפסוק כשלעצמו "לדורות", במנותק מן הקונטקסט שלו. הסוד בא
לגלות, דרך לימוד לשון הפסוק, את המבנה של התגלות הבורא כבורא עולם וכמשגיח
בעולמו. תורת הסוד עוסקת בעיקר בשני נושאים: מעשה בראשית - סוד הבריאה ומעשה
מרכבה - הנהגת ה' את עולמו במהלך ההיסטוריה (מתוך שיעורי הרב).

42 המילה ביוונית paradeisos - παραδεισος באה מהפרסית paradaiza.

תפקיד המדרש – גילוי התורה לפי צורך הדור

חז"ל אומרים ש"כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש נאמר למשה בסיני"⁴³. אם כן, יש מקום לשאול מדוע לא חשף משה רבנו בעצמו אותו חידוש? בעל הפירוש "עץ יוסף" על המדרש⁴⁴ מסביר את משמעות המילה "לאמור" בפסוק 'וַיְדַבֵּר אֱלֹהִים אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה לְאַמֵּר'⁴⁵ כ"כל אחד בדורו", לומר שהכול כבר אמנם נאמר למשה רבנו במעמד הר סיני, אולם הגילוי צריך להיעשות בשעה המתאימה "בשעתו", בדור המתאים, ולפי צרכי אותו דור. מתברר שיש שני ממדים בכל נבואה, והם מכונים בפי חז"ל "לשעתה ולדורות"⁴⁶ - "לשעתה" בא לציין את ממד הפשט, כלומר, מה התורה באה לומר לאותו דור, כאשר דיבר הקב"ה עם משה רבנו. "ולדורות" בא לציין את הממד שהדרש בא לחשוף: מה התורה אומרת לנו במציאות שלנו, בהיסטוריה שלנו, על אודות הזהות שלנו. זהו ממד התורה שבעל פה. התורה שבעל פה היא גילוי לפי השעה, לפי צרכי הדור, של אותו התוכן

43 ויקרא רבא כא-א

44 פירוש "עץ יוסף" מאת ר' חנוך ב"ר יוסף זונדל, חכם מהמאה התשע-עשרה, בעל הפירושים עץ יוסף וענף יוסף על "עין יעקב" ועל מדרש תנחומא ומדרש רבה. ראה מדרש תנחומא, פרשת יתרו, סימן יא: וידבר אלהים את כל הדברים האלה לאמר אנכי ה'. אמר רבי יצחק, אף מה שהנביאים עתידין להתנבאות, כלם קבלו מהר סיני. מניין? דכתיב כי את אשר ישנו פה עמנו עומד היום (דברים כט-יד), הרי מי שנברא כבר. ישנו, מי שהוא בעולם. ואת אשר איננו, הרי מי שעתיד להבראות ואיננו. עמנו היום, עמנו עומד אין כתיב כאן אלא עמנו היום, אלו הנשמות שעתידין להבראות, שלא נאמר בהן עמידה, שאף הן היו בכלל. וכן הוא אומר: משא דבר ה' ביד מלאכי (מלאכי א-א). על מלאכי לא נאמר אלא ביד מלאכי. ללמדך, שכבר היתה הנבואה בידו מהר סיני. וכן ישעיה אומר: קרבו אלי שמעו זאת, לא מראש בסתר דברתי, מעת היותה שם אני, ועתה ה' אלהים שלחני ורוחו (ישע' מח-טז). אמר ישעיה משעה שנתנה התורה קבלתי הנבואה הזו. הוי אומר, מעת היות התורה שם אני, אלא ועתה ה' אלהים שלחני ורוחו, שעד עכשיו לא נתנה לי רשות להתנבאות. ולא הנביאים בלבד, אלא אף כל החכמים שהיו ושעתידין להיות, שנאמר את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם (דברים ה-ט)...

ראה גם שמות רבה כח-ד.

ראה הקדמת פירוש המלבי"ם "תפילות דוד" לספר תהילים: ... כל המזמורים הללו כבר צפו במחזה הנביאים והמשוררים בני קרח ואסף בימי דוד והיו גנוזים וצפונים ביד אנשי הרוח דור דור עד עת שיצא הדבר אל הפועל ואז נאמרו בקול רם על הדוכן כל אחת בשעתה.

45 שמות כ-א

46 ראה מגילה יד ע"א: נבואה שהוצרכה לדורות נכתבה ושלא הוצרכה לא נכתבה. ראה גם מדרש תהילים, מזמור יח: כל שאמר דוד בספרו כנגדו וכנגד כל ישראל וכנגד כל העתים אמרו.

שקיבלנו בהר סיני. צורך השעה הוא הגורם לגילוי-חידוש של אותה שעה. דרך הדרש, בכל דור, אנחנו ניצבים מול דיבור אלוקי, מול גילוי אלוקי, ועלינו מוטלת החובה להתפנות ולהקשיב לאותו דיבור, כפי שעשו כן בני ישראל בהר סיני.⁴⁷

לכן כאשר בעלי המדרש לומדים פסוק, הם באים לגלות, לחשוף נושאים, משמעויות נוספות, מעבר לפשט הכתוב כפי שהבינו אותו בני דור ההתגלות, דרך הנביא. פשט זה הפך להיות בבחינת נסתר עבורנו עם הסתלקות הנבואה.⁴⁸

התורה היא נחלת העם, היא נחלת כלל ישראל מבחינת 'תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב'.⁴⁹ היא אינה נחלת קבוצת יחידים המאמינים באיזו אמונה, ומי שמאמין שייך ומי שלא מאמין אינו שייך. התנאים, כשש מאות שנה לערך אחרי הפסקת הנבואה, הבחינו שהעם כבר מתקשה להבין את משמעות הסיפורים במקרא בגלל הריחוק מן המקור העברי. הם התחילו אז לעלות על הכתב את אותם מדרשים שאנו לומדים היום, למשל, מדרש תנחומא או מדרש רבה.

אין מקרא יוצא מידי פשוטו

יש הטוענים שהמדרש מוציא את הפסוק מידי פשוטו ועדיף להיצמד לפשט בלבד. הם מבססים אמירה זו על סוגיה בגמרא במסכת שבת בדף סג ע"א, אולם כדאי לדייק בה כדי להבין אותה אל נכון:

א"ל רב כהנא למר בריה דרב הונא: האי בדברי תורה כתיב! א"ל: אין מקרא יוצא מידי פשוטו. א"ר כהנא: כד הוינא בר תמני סרי שנין והוה גמירנא ליה לכוליה הש"ס ולא הוה ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו.⁵⁰

47 ראה בהרחבה את שיעור הרב אשכנזי בצרפתית בכתב העת Pardes מס' 23, עמ' 140.

48 ראה אגרות ראי"ה לרב קוק, ח"א, איגרת קג: הנבואה שהיא יסוד לחכמת האגדה שהיא הצד הפנימי של שרשי התורה.

49 דברים לג-ד

50 תרגום: אמר לו רב כהנא למר בריה דרב הונא: פסוק זה בדברי תורה נאמר! אמר לו: אין מקרא יוצא מידי פשוטו. א"ר כהנא: כאשר הייתי בן שמונה עשרה שנה ולמדתי את כל התלמוד ולא ידעתי שאין מקרא יוצא מידי פשוטו (עד עכשיו).

מה כוונתו של רב כהנא כאשר הוא אומר שלא מצא פסוק יוצא מידי פשוטו? הרי כל הש"ס מלא במדרשים, מלא באגדות! כוונתו היא שאחרי שהוא למד את כל המדרשים שבש"ס, הוא לא מצא במדרשים אלו מקרא יוצא מידי פשוטו. במילים אחרות, בא רב כהנא לקבוע שהדרש מגלה את הפשט האמתי של הפסוק.

אוסף ואומר שכדי להגיע להבנה נכונה של הפשט דרך הדרש, עלינו לעבור דרך לימוד הסוד, באותה דרך שהמקובלים לומדים את הפסוק. זה מה שהגאון מווילנה אומר בפירושו: "ההשגה מתחילה מתורת הנסתר ורק אחר כך משיגים יתר חלקי התורה ולבסוף משיגים את התורה הנגלית".⁵¹ אם הרב המלמד מכיר את סוד הפסוק, הוא יכול להסביר את הפשט האמתי לתלמיד. פירוש של פסוק דרך פשט מנותק מן הסוד עלול להביא לידי ביקורת המקרה⁵² ולהבנה מוטעית.

אותם אנשים הנצמדים כביכול לפשט הפסוק, במנותק מדברי חז"ל, במנותק מן המסורת הפרשנית שהועברה מדור לדור, מזלזלים בדברי חז"ל.⁵³ הם פועלים מתוך גאווה ושוכחים את דברי חז"ל "אם ראשונים כמלאכים אחרונים כבני אדם, ואם אחרונים כבני אדם אז אנחנו כחמורים".⁵⁴ אז מי אנחנו?!

51 ראה פירושו על הסיפור: ההשגה מתחילה מתורת הנסתר ורק אחר כך משיגים יתר חלקי התורה ולבסוף משיגים את התורה הנגלית.

52 כך היה מכנה הרב אשכנזי את שיטת "ביקורת המקרה". מייסדי שיטה זו היו ברובם משכילים נוצרים שונאי ישראל (על אף שרגילים לייחס אותה לשפינוזה דווקא) אבל היא גם חלחלה לתוך העולם היהודי. הרב הסתייג ממנה לגמרי, כפי שהסתייג מכל פירוש המובא "לעניות דעתו" של המפרש, ללא קשר עם המקורות המסורתיות, קרי דברי חז"ל בתלמוד, במדרש או בזוהר. הרב היה רגיל לחזור על דוגמת הצדוקים שהתנתקו מן המושג "תורה מן השמים" כדי להסביר את סכנת האימוץ של שיטות אלו בלימוד המקרא.

53 ראה "באר הגולה" מאת המהר"ל היוצא נגד הביקורת של ר' עזריה די רוסי מן האדומים נגד דברי חז"ל.

54 שבת קיב ע"ב: אמר ר' זירא אמר רבא בר זימונא אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים ולא כחמורו של ר' חנינא בן דוסא ושל רבי פנחס בן יאיר אלא כשאר חמורים.

ראה אגרות רא"ה לרב קוק, ח"א, איגרת שלב: ולאהבת ידידי ארמוז לו בקצרה: כלל גדול הוא, שאע"פ שהעולם יורד תמיד ירידה אחר ירידה, מכל מקום אין זה כי אם מצד החיצוניות שלו, דהיינו שהמעשים והמדות נופלים ואינם בערך של דורות הראשונים מצד פרטיות הנשמות. אבל מצד הפנימיות, דהיינו כח הכלל של כללות קדושת האומה כנסת ישראל, כל דור ודור מוסיף על הדורות הראשונים מפני שהקדושה מצטרפת, ונמצא שהקדושה של מעוט תורה ומעשים טובים של דורות האחרונים מוסיפה אור לשעבר גם כן, ועבירה אין לה פירות ולא צירוף, בסוד "יתפרדו כל פועלי און". על כן כללות האומה

תפקיד המפרשים

עד סיום תקופת הגאונים, פחות או יותר, הסמכות התורנית הייתה בידי אותם גאונים שטיפלו בשאלות ההלכתיות ובשאלות הקשורות לפרשנות המקרא, הבאות מכל פזורות ישראל. עם היחלשות מוסד הגאונים, בסוף המאה העשירית ובראשית המאה האחת-עשרה לערך,⁵⁵ השתנה המצב והחלו לקום מרכזי תורה חדשים בספרד, בצפון אפריקה ובצרפת-אשכנז. במקביל, חלו גם תמורות בקהילות היהודיות השונות, והקהילות בצרפת-אשכנז דאז התחזקו באופן ניכר. תקופה זו באה לאחר שקיעתה היחסית של המחלוקת העזה עם הקראים שהייתה בתקופת הגאונים ובתחילת עידן הוויכוחים התאולוגיים המרים עם הנוצרים. מסע הצלב הראשון מתחיל בסוף המאה האחת-עשרה.

על רקע תמורות אלו והשינויים בנוף התרבותי, נוצר אז הצורך להסביר ליהודים, ברמת הפשט ממש, את המקרא שניתן לעברים, דרך הנביאים. היו כמה סיבות לכך. חלק מן העם לא הבין את התורה ואת השפה כלל. נוסף על כך, היה גם צורך להתמודד עם הפרשנות הכוזבת של הנוצרים ולסתור אותה. חכמי היהדות דאז התחילו לעסוק בפרשנות המקרא באופן אינטנסיבי, והתחיל אז עידן המפרשים, כגון רש"י, רשב"ם, רבי אברהם אבן עזרא, הרמב"ן ועוד.

ראשוני המפרשים באים בעיקר להסביר את פשט הכתוב. כך היא כוונתו המוצהרת של רש"י האומר בפירושו על בראשית ג-ח:

ואני לא באתי אלא לפשוטו של מקרא ולאגדה המישיבת דברי המקרא
דבר דבור על אפניו.

רש"י נחשב לראש וראשון המפרשים. הוא בא להסביר את המקרא שקיבלו הנביאים העבריים ליהודים, ממשיכי דרכם של העברים, החיים

בתוכיתה היא מלאה יותר אור ה' מכפי הערך של העבר, אלא שאין הדבר נגלה לעין עד בא משיח צדקנו במהרה בימינו.
ראה "שם עולם" לחפץ חיים חלק א, פרק כד.

55 תקופת הראשונים באה אחרי תקופת הגאונים. אין תאריך אמנם מוגדר לתחילת תקופת הראשונים, אולם בדרך כלל מציינים את מותו של רב האי גאון ב-1038 כתאריך המסמל את המעבר בין שתי התקופות, אף שיש חפיפה כלשהי בין אחרוני הגאונים לראשוני הראשונים.

בעולם שאין בו נבואה, לפי אותה מסורת שהועברה מדור לדור בעל־פה, דרך חז"ל וחכמי הסוד. הוא בא להסביר ליהודים את משמעות הזהות העברית. יש בפירוש רש"י שתי רמות של פשט וצריך להבחין ביניהן: הרמה הראשונה, הבסיסית היא רמת הפשט הפשוט, המידי של הפסוק. ברמה זו אנחנו עוסקים בהבנה מילולית של הנאמר, במורפולוגיה עברית, באטימולוגיה של המילים, בתחביר, בתרגום המילים לצרפתית עתיקה, בדקדוק.

אולם רש"י אינו מסתפק ברמה זו. כנאמן למסורת הפרושית הוא הולך בדרכם של חז"ל. המקרא הוא דיבור אלוקי נצחי. לכן המקרא אינו מדבר רק לדור יוצאי מצרים, ואף לא לעם העברי היושב בארצו, אלא גם לדורות הבאים אחרי חורבן הבית, ויש לו מסר עבור כל דור. לשם כך משתמש רש"י במדרש, באגדה. הוא בוחר בין המדרשים השונים אותו מדרש שהופך את המקרא לבעל משמעות עבורנו.

יש פרד"ס בפירוש רש"י. אולי אמירה זו מפתיעה אתכם משום שרש"י דווקא ידוע כפשטן, אולם עליכם לדעת שהדבר קיים. יש ספרים, פירושים המסבירים את הסוד שבפירוש רש"י.

שאלה:⁵⁶ בפירושו של הרמב"ן לתורה יש הבחנה בין הפשט, הדרש לסוד, מה שלא קיים בפירושו של רש"י. למה הרמב"ן נהג כך?
תשובה: זה גם בולט בפירושו של רבנו בחיי.⁵⁷ לפני הרמב"ן לא היו עושים המפרשים הבחנות כאלה בין הפשט, הרמז, הדרש לסוד. אולם במרוצת הזמן התחילו החכמים לחשוב שקיימת סכנה אם לא מבחינים באופן ברור בין הרמות השונות של הפרשנות. רובם ביקשו להסתיר את הסוד ופירשו רק לפי הנגלה. גם הרמב"ן, שידוע כמקובל, נהג כך. הוא מפרש קודם כול לפי הפשט, לפי הנגלה, ורק לעתים רחוקות לפי הסוד, אם בכלל. כך היה נהוג בעיקר אצל המפרשים הספרדים הראשונים. בקרב המפרשים האשכנזים, בעיקר אצל חסידי גרמניה הראשונים,⁵⁸ המשיכו עוד מספר דורות בערבוב שני התחומים.

56 במהלך השיעורים נשאלו שאלות על־ידי משתתפי השיעור והן מצוינות במהלך הספר על־ידי המילה "שאלה".

57 הכוונה לרבנו בחיי בן אשר, מחבר פירוש על התורה. רבנו בחיי בן אשר אבן חלואה (1255-1340) נמנה עם משפחת הרבנים חלואה, מפרשני המקרא, וחי בסראגוסה שבספרד.

58 הכוונה לרבי יהודה החסיד בעל ספר החסידים וחוגו במאה השנים-עשרה והשלוש-עשרה,

באופן עמוק יותר צריך להדגיש שכאשר בא מפרש אמת לפרש פשט מסוים או לתת רמז כלשהו, במקביל הוא גם מכסה, מסתיר את הממדים הנוספים משום שקיימת סכנה שאולי משהו יבין לא נכון את הרמות הנוספות של ההסבר, משום שהוא אינו מוכן לכך עוד, מבחינת "מגלה טפח ומכסה טפחיים"⁵⁹.

מתודה לימודית

המתודה הלימודית הנכונה היא קודם כול לימוד והבנת פשט הפסוק. אז, אחרי שמבינים את הפסוק עצמו על בוריו, אפשר וצריך לשאול את השאלה "מה קשה לרש"י", ולהבין מה באמת כתוב בפירושו של רש"י. אחרי לימוד הפשט, אפשר לגשת ללימוד המדרש עצמו. בשלב הראשון עלינו להגדיר במדויק את השאלה של המדרש עצמו, את הקושי בפסוק שהוא עומד עליו, ואת ההסבר שהוא בא לתת, את הנושא החדש, הממד החדש שהוא בא לחשוף, מעבר לפשוטו של מקרא, בעולמנו, בתקופה של היעדר התגלות. בסיום הלימוד, נראה לנו פעמים רבות שהגענו להבנה "מחודשת" של פשט הפסוק, אולם לאמתו של דבר, בעזרת לימוד פירושו של רש"י והמדרש, חשפנו את פשט הכתוב עצמו עבור הדור שלנו.

דאגתו של רש"י

ראש וראשון לפרשנים הוא רש"י. אין לימוד תורה ללא רש"י. בצורה חריגה מוסיף רש"י מבוא, פתיחה לפירושו לתורה ואני מבקש לעיין בפתיחה זו כדי להדגיש מספר עקרונות פרשניים בעלי חשיבות להמשך לימודנו:⁶⁰

ביניהם רבי אלעזר מוורמס, בעל "הרוקח", רבי יצחק בן משה בעל ה"אור זרוע" ורבי משה מקוצי בעל "ספר מצוות גדול".

59 נדרים כ ע"ב

הביטוי אצל האר"י ז"ל חריף אף יותר: "מגלה טפח ומכסה אלף טפחים". ראה בספר "עץ חיים", הקדמתו של רבי חיים ויטאל על שער ההקדמות, חלק ב.

60 המקור של רש"י הוא מדרש בתנחומא ישן. מאמר זה מובא גם במדרש לקח טוב ובילקוט. הוא מובא בשינוי לשון בב"ר א-ב ובשהש"ר.

אמר רבי יצחק: לא היה צריך להתחיל התורה אלא מ'החודש הזה לכם'⁶¹, שהיא מצוה ראשונה שנצטוו ישראל, ומה טעם פתח בבראשית? משום 'כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גוים', שאם יאמרו אומות העולם לישראל לסטים אתם, שכבשתם ארצות שבעה גוים, הם אומרים להם כל הארץ של הקב"ה היא, הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו, ברצונו נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו.

התורה מייצגת אמת אבסולוטית. התורה היא נצחית, מעל ממד הזמן. הקטגוריות של "התחלה" ו"סוף" אינן שייכות לדבר שהוא מעל ממד הזמן. מכאן הכלל הפרשני ש"אין מוקדם ומאוחר בתורה"⁶². אולם אם אני מעלה על הכתב את התורה שהיא תורת אמת, אני מוכרח להתחיל ממקום כלשהו משום שלספך יש התחלה וסוף. הגאון מווילנה מסביר שזה ההבדל בין התורה ובין הספר תורה. יש סדר לגילוי התורה משום שהגילוי מתרחש בזמן. ואכן כך מנוסחת השאלה שרש"י שואל בשם רבי יצחק בזהר: "אמר רבי יצחק: לא אצטריך אורייתא למכתב אלא מהחדש הזה לכם ראש חדשים"⁶³. אמירתו של רבי יצחק מבוססת על ההנחה שהתורה היא ספר חוקים, ספר מצוות וככזה עלינו להתחיל מן המצווה הראשונה שנצטוו בה ישראל, ולא מ'בְּרָאשִׁית בְּרָא'. רבי יצחק שואל מדוע בכל זאת פותחת התורה ב'בְּרָאשִׁית בְּרָא', מה תכלית כל אותו חלק של התורה מ'בְּרָאשִׁית בְּרָא' עד אותו פסוק 'הַחֲדָשׁ הַזֶּה לָכֶם וְגו'' בחומש שמות יב-ב? כדי לענות על שאלה זו, נעיין בתחילת אותה פרשה בחומש שמות:

61 שמות יב-ב

62 ראה פסחים ו ע"ב: אמר רב מנשיא בר תחליפא משמיה דרב זאת אומרת אין מוקדם ומאוחר בתורה. רש"י בד"ה "אין מוקדם ומאוחר בתורה" כותב: לא הקפידה התורה על סדר מוקדם ומאוחר ופרשיות שנאמרו תחילה הקדימו המאוחרות. ראה ספרי במדבר קלא: רבי אומר הרבה פרשיות סמוכות זו לזו ורחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב.

ראה ברייתא של ל"ב מידות, כללים לא ולב: מוקדם שהוא מאוחר, עניין מוקדם שהוא מאוחר בפרשיות.

63 זוהר, חלק ב' (פרשת בא), לט ע"ב תרגום: אמר רבי יצחק לא היתה התורה צריכה להיכתב אלא מהחדש הזה לכם ראש חדשים.

וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל מֹשֶׁה וְאֶל אֶהֱרָן בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם לֵאמֹר
הַחֲדָשׁ הַזֶּה לָכֶם רֵאשׁ חֲדָשִׁים רֵאשׁוֹן הוּא לָכֶם לְחֲדָשֵׁי הַשָּׁנָה

שמות יב, א-ב

קורא הפותח לראשונה ספר תורה המתחיל בפרשה זו ודאי ישאל את עצמו שאלות אחדות: מי הוא משה, מי הוא אהרון, מה הם עושים במצרים ומי ה' המתגלה להם? אותו קורא יגיע למסקנה שנדרש מבוא כלשהו לפני שניתן להבין את אותו ספר חוקים.

נניח שניתן לאותו קורא ספר תורה המתחיל הפעם בחומש בראשית בפרק ב, פסוק ד: 'אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהַבְרָאָם בְּיוֹם עֲשׂוֹת יְהוָה אֱלֹהִים אֶרֶץ וְשָׁמַיִם'. אין ספק שאחרי קריאה של כל אותם פרקים, יקבל הקורא את המידע הנחוץ לו כדי להבין את הפסוק הפותח את פרק יב בחומש שמות.⁶⁴

מכאן אנו מסיקים ששאלתו של רש"י מתייחסת רק לנחיצות כתיבת "מעשה בראשית" עצמו, כלומר כתיבת שלושים וארבעה הפסוקים הראשונים של התורה: מדוע נכתב מעשה בראשית? הרי ממילא איננו מבינים במה מדובר. פעולת הבריאה - בריאה יש מאין באמת, היא מחוץ לתפיסה האנושית. אין לנו כל ניסיון מעשי של פעולה כזו במציאות שבה אנו חיים. כל הפעילות האנושית מתייחסת לטרנספורמציות של דברים קיימים, מה שמכונה בלשון הקודש "יצירה" ולא "בריאה".

זאת ועוד, חז"ל קבעו שאסור ללמד את מעשה בראשית ברבים.⁶⁵ מעשה

64 יש שאלות וקושיות רבות שמוצאות את פתרונן בהסבר הזה. מוכרת השאלה "למה התורה אינה מתחילה באות אל"ף אלא באות בי"ת"? אם היא הייתה מתחילה באותו פסוק "אלה תולדות השמים והארץ" היא כן הייתה מתחילה באל"ף. דוגמה נוספת: יש קושי ידוע בספר שמות בפרק ו, פסוק יד: התורה מתחילה למנות את בני ישראל 'אֵלֶּה רְאשֵׁי בֵּית אֲבֹתָם'. היינו מצפים לראות בהמשך רשימה מלאה של כל בני יעקב, אולם הפרשה מסתיימת עם משה ואהרון ואינה ממשיכה עם שאר בני ישראל, עם שבט יהודה וכו'! התשובה היא פשוטה: היה רק צריך להסביר את הרקע של משה ואהרון (מתוך שיעורי הרב).

65 חגיגה יא ע"ב: אין דורשין בעריות בשלשה ולא במעשה בראשית בשנים ולא במרכבה ביחיד.

ראה גם פירוש הרמב"ן על בראשית א-א: שמעשה בראשית - סוד עמוק, אינו מובן מן המקראות, ולא יודע על בוריו אלא מפי הקבלה עד משה רבנו מפי הגבורה, ויודעיו חייבין להסתיר אותו.

להרחבת הנושא כולו, עיין ב"סוד מדרש התולדות" חלק ג.

בראשית צריך להישאר בגדר הנסתר של התורה שבעל פה. אם כן, מדוע הוא נכתב בכל זאת בתורה שבכתב?

בירור טענת הגויים נגד ישראל

רש"י אינו עוסק בשאלות מטפיזיות או תאולוגיות בפירוש הזה.⁶⁶ הוא דווקא בחר, כמעט באופן נבואי, בין כל ההסברים שהמדרש מביא על מעשה בראשית ועל הפסוק הראשון בפרט, באותו הסבר המתייחס לבעיה שתתעורר בסוף ימי הגלות, ב"אחרית הימים",⁶⁷ כאשר עם ישראל מבקש לחזור לארצו. מול טענתן של אומות העולם "ליסטים אתם" אומר רש"י, בעקבות המדרש, כי יש לנו תשובה להשיב 'כִּחַ מְעֵשִׂיו הַגִּיד לְעַמּוֹ לְתַתּ לָהֶם נְחִלַת גּוֹיִם'.⁶⁸ כדי להבין את תשובתו, עלינו להניח שכאן מדובר בגויים המקבלים את סמכות המקרא - דהיינו בעיקר הנוצרים, אחרת אין טעם בציטוט פסוק מן התנ"ך. מדוע פסוק זה דווקא? האם לא היה פשוט יותר לומר לאותם גויים: אם אתם מאמינים באותו ספר, אתם בוודאי יודעים מה הקב"ה אמר מספר פעמים לאבות אברהם, יצחק ויעקב? הרי הם יודעים שהקב"ה הבטיח לתת את הארץ לאברהם, ליצחק וליעקב. ובכל זאת עובדה היא שהם אינם משתכנעים!

המסקנה המתבקשת היא שאיננו מבינים אל נכון את הטענה שלהם. הם

66 הנאמר בפסוק הראשון אינו מובן לנו כלל וכלל. מעבר לקושי הדקדוקי-תחבירי - המילה "בראשית" היא בצורה של סמיכות ואין אחריה סומך כלשהו. גם שאר מילות הפסוק אינן מובנות לנו. רש"י מתייחס לשאלות אלו בפירושו השני לאותו פסוק בד"ה "בראשית ברא": אין המקרא הזה אומר אלא דרשני כמ"ש חז"ל בשביל התורה שנקראת ראשית דרכו ובשביל ישראל שנקראו ראשית תבואתה. במילים אחרות, אין פשוט לפסוק הזה והדרך היחידה להבינו היא דרך הדרש של חז"ל. חז"ל מבקשים לראות בפסוק הזה גילוי תכלית הבריאה: התורה וישראל. "בראשית" - בשביל התורה וישראל הנקראים "ראשית". האות "בית" באה לגלות את התכלית של מחשבת הבורא כאשר הוא ברא את העולם. אנחנו רואים מיד שמטרת התורה אינה ללמד אותנו היסטוריה או נושאים תאולוגיים אלא לגלות מה התכלית המוסרית של בריאת העולם. גילוי אותה תכלית רלוונטית בכל דור ודור (מתוך שיעורי הרב).

67 הביטוי "אחרית הימים" מתייחס בכל התנ"ך לסוף הגלות האחרונה, כדוגמת הפסוק בבראשית מט-א 'וַיִּקְרָא יַעֲקֹב אֶל בְּנָיו וַיֹּאמֶר הָאֶסְפוּ וְאֶגִּידָה לָכֶם אֵת אֲשֶׁר יִקְרָא אֶתְכֶם בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים' או בספר יחזקאל לח-טז 'וְעָלִיתָ עַל עַמִּי יִשְׂרָאֵל לְעֵינֵי לְבָסוֹת הָאָרֶץ בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים תִּהְיֶה וְהַבְּאוֹתֶיךָ עַל אֶרְצִי לְמַעַן דַּעַת הַגּוֹיִם אֶתִּי בְּהַקְדָּשִׁי בְּדַלְעֵינִיהֶם גּוֹי' (מתוך שיעורי הרב).

68 תהילים קיא-ו

אכן יודעים שארץ ישראל שייכת לעם ישראל. הטענה שלהם היא "למה כבשתם?" כלומר, הייתם צריכים לחכות ולקבל את הארץ על מגש של כסף דרך המשיח. הטענה שלהם "לסטים אתם" אינה באה לומר שארץ ישראל היא לא שלנו - הרי ברור להם שהיא כן שלנו אלא טענתם היא שאנחנו כובשים ועוברים על איסור אלוקי. לא כך נותן הקב"ה לעם ישראל של התורה את אותה נחלה. לדבריהם אם אנחנו באמת אותו ישראל של התורה, עלינו לחכות ולקבל אותה כנחלה, כמתנה אלוקית! מכאן המסקנה שלהם שאיננו ישראל אמתי, אותו ישראל שהתורה מדברת עליו, אלא ציונים כובשים. טענתם היא תאולוגית-פוליטית: בעיניהם ארץ ישראל היא נחלתם ממש, כפי שהפסוק מדגיש בעצמו 'לְתֵת לָהֶם נַחֲלַת גּוֹיִם'. לא נאמר "לתת להם נחלתם" אלא "נחלת גוים" דווקא. פלא הוא בעינינו שכל העולם רואה את ארץ ישראל כנחלתו, ולא רוצה שזאת תהיה נחלתנו, היהודים. ירושלים כבירת העולם! אולם עלינו להבין שזהו הפשט של הפסוק 'לְתֵת לָהֶם נַחֲלַת גּוֹיִם'. ולא איזה פשט יש לפסוק הזה!?

טעות המתנגדים לתנועה הציונית

כל הוויכוח על הלגיטימיות של התנועה הציונית עם היהודים האנטי-ציוניים נובע מאותה בעייתיות. טענתם היא שעלינו לחכות עד שתהיה התגלות משום שטרם שמענו את השופר הגדול של ביאת המשיח, ולא כך הקב"ה מחזיר לנו את נחלתנו.

מן התורה עצמה אנחנו לומדים - ואנחנו נלמד את הנושא לפרטי פרטים בשיעורים הבאים עם אברהם - שהיוזמה תמיד באה מן האדם ורק אחר כך הקב"ה מאמת אותה. כך היה לגבי אברהם שמיזמתו יצא מאור כשדים, וכך היה לגבי משה רבנו שמיזמתו החליט לשים קץ לגלות בני ישראל במצרים, ארבעים שנה לפני שהקב"ה התגלה אליו בסִּנְהָ וַאֲשֶׁר שָׂאֲכֵן יוֹזְמָתוֹ שֶׁל מֹשֶׁה הִיִּיתָה נְכוֹנָה, וְאוֹמֵר לוֹ לְחַזֹּר לְמִצְרַיִם כְּדִי לְגַאֲוֹל אֶת עַם יִשְׂרָאֵל.

מי היה משה רבנו? הוא היה האיש החזק של מצרים, היוורש של פרעה מצד אחד, ובפנימיות שלו הוא היה הבן של ראש שבט לוי מן הצד האחר. בִּרְזֻמְנִית מֹשֶׁה הָיָה עֹבֵר par excellence ומצרי par excellence. משה רבנו היה "טירון בנבואה"⁶⁹ כאשר הוא החליט שעתיד העולם יעבור דרך אחיו

69 שמות רבה ג': אמר רבי יהושע הכהן בר נחמיה בשעה שנגלה הקדוש ברוך הוא על משה טירון היה משה לנבואה.

העבריים, ולא דרך אחיו המצריים.⁷⁰ זו יוזמתו! הוא נתקל בתגובה השלילית הן של המצרים, הן של העברים, ואז הוא ברח למדין, ליתרו.⁷¹ רק ארבעים שנה אחר כך הקב"ה מתגלה אליו ואומר לו לחזור למצרים ולהמשיך ביוזמתו הראשונה משום שהיא הנכונה.

לימוד זה חשוב גם לתקופתנו⁷² משום שהוא קשור לטעות נפוצה באמונה, הגורמת ליהודים טובים לחכות בחו"ל. היוזמה תמיד מתחילה מן האדם והיא מאומתת על-ידי הקב"ה רק לאחר זמן מה. קשה להבין איך אפשר לטעות בדבר יסודי כל כך, אולם עובדה היא שכול מה שהמקרא מגלה על זהות עם ישראל המקיים את המצוות של התורה, הוא מבחינת "חושך אפילה"⁷³ עבורם.

מדוע הם אינם תופסים זאת? במהלך הגלות הסתגרו רבים מחכמי ישראל בד' אמות של לימוד ההלכה, ולא הקדישו זמן לבירור הסוגיות האימוניות החשובות כל כך. חכמת המדרש, חכמת הבנת ההיסטוריה דרך הנסתר של התורה, נאבדו. לימוד שיטתי של ספר הכוזרי, של ספרי המהר"ל,

70 זהו החידוש שבפסוק יא בפרק ב של חומש שמות: 'יְהִי בְּיָמֵי הָהֵם וַיִּגְדַּל מֹשֶׁה וַיֵּצֵא אֶל אָחִיו וַיֵּרָא בְּסִבְלָתָם וַיֵּרָא אִישׁ מִצְרִי מִכָּה אִישׁ עִבְרִי מֵאֶחָיו'. בתחילת הפסוק משה עדיין מחפש מי הם אחיו ויש לפניו שתי חלופות: המצרים או העברים. בסוף הפסוק, לפני כל התגלות מצד הקב"ה ורק ע"פ קריטריון מוסרי, הוא מחליט שהעברים הם אחיו. וזה דיוק הפסוק עצמו: אִישׁ עִבְרִי - מֵאֶחָיו, דייקא (מתוך שיעורי הרב).

ראה גם פירושי הרמב"ן ורבנו אברהם אבן עזרא במקום מיהם אחיו של משה באותו פסוק. 71 למחרת כאשר רואה משה שני עברים רבים הוא מתאכזב לגמרי משום שהם אינם עומדים בציפיות המוסריות שלו, שעל פיהן הוא קבע יום קודם לכן שאחיו הם העברים ולא המצרים. לכן הוא בורח למדין (לא במקרה כי הוא מצאצאיו של אברהם אבינו גם כן) ושם הוא מנסה למצוא "ישראל" חלופי. הוא חוזר על מעשהו של יעקב בבאר כאשר בא יעקב לאחר לבנות את בית ישראל ושם על הבאר הוא פגש את רחל (ראה פירושו של רש"י האומר: מיעקב אבינו למד שלא נזדמן זיווגו אלא על הבאר). יהודים רבים לאורך ההיסטוריה התייאשו מן התרבות השלטת וגם מההתנהגות, כביכול הלא מוסרית, של עם ישראל, והם מאשימים אותנו בכל הפשעים. הם הופכים להיות אנטי-ציוניים, מחפשים מין ersatz של עם ישראל בעולם ומוכנים להשתתף בכל התנועות המהפכניות.

עד מעמד הסנה, עד ההתגלות של ה' אל משה, הניסיון הזה של משה נמשך. רק אז הוברר למשה מהי משימתו 'וַיֵּאמֶר יְהוָה רְאֵה רָאָה רְאֵיתִי אֶת עַמִּי אֲשֶׁר בְּמִצְרַיִם' (שמות ג-ז). החידוש של הפסוק הוא שהקב"ה אומר למשה מיהו עמו - כלומר עם ישראל אשר נמצא כעת במצרים. עליך משה לגאול את עמי (מתוך שיעורי הרב).

72 ראה "אגרת קידוש ה'" להרמב"ם: ... אבל אלו שמפתים עצמם ואומרים שיעמדו במקומם עד שיבוא מלך המשיח למערב (א"י)... אלו עוברים הם בעוני ומרמים עצמם ומחטיאים זולתם וכו'.

73 ע"פ שמות י-כב.

של תורת השל"ה הקדוש והגר"א, של ספרי רבי צדוק מלובלין ושל כתבי מרן הרב קוק ז"ל נחוצים כדי להבין את העובר על דורנו ואת התהליך שבו אנו נתונים.⁷⁴

מכאן החשיבות של פירושו של רש"י בתחילת ספר בראשית. איך ראה רש"י לנכון לפתוח את פירושו לתורה, דווקא בדיון בשאלה למי שייכת הארץ. בא רש"י וקובע שמטרת היכללותו של סיפור מעשה בראשית בתורה היא ללמד את אותם גויים המאמינים בסמכות המקרא, לפי האמונה שלהם, איך נותן הקב"ה את הארץ למי שהוא נותן. רש"י מדגיש כי הקריטריון הוא בראש ובראשונה קריטריון מוסרי, שיפוט מוסרי מצד בורא עולם: "הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו". הקב"ה בתור בורא עולם הנותן את היש לכל הנבראים, בוחן ושופט מי ישר בעיניו. ארץ ישראל ראויה להינתן לעם ישראל משום שהוא ישר.

עם זאת עדיין לא ברור איך עצם היכללותו של מעשה בראשית עוזרת לנו בוויכוח עם האומות בעניין ארץ ישראל. התשובה נרמזת במילה 'כח' בפסוק המובא על-ידי רש"י 'כח מעשיו הגיד לעמו'. נעיין בפסוק עשרים ושמונה, כ"ח בפרק הראשון של חומש בראשית:

וַיְבָרֶךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פָּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבֹשׁוּ

הקב"ה נתן את הארץ לאדם הראשון על-ידי האמירה 'וּכְבֹשׁוּ'. הנתונה מצד הקב"ה צריכה להתממש על-ידי כיבוש מצד האדם. כך גם נאמר לבני ישראל בתחילת ספר דברים, לפני הכניסה לארץ 'רָאָה נָתַן יְהוָה אֱלֹהֶיךָ לְפָנֶיךָ אֶת הָאָרֶץ עַל רַשׁ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר יְהוָה אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ אֵל תִּירָא וְאֵל תַּחַת'.⁷⁵ עלה רש - לשון כיבוש והתיישבות.

בעקבות פירושו של רש"י, שואל הרמב"ן⁷⁶ "מה טעם גילה להם הקב"ה

74 קיימות בעצם שתי שיטות עיקריות בכל הקשור לתהליך הגאולה בימינו: השיטה הראשונה היא שיטת מרן הרב קוק ז"ל והשנייה היא שיטת האדמו"ר מסטמאר, בעל הספר "ויואל משה". שניהם גאוני עולם וחייבים להתעמק בטעוניהם המובאים על ידם. אולם ההכרעה ההיסטורית, במציאות, כבר נפלה. נפסקה ההלכה על-ידי ההשגחה העליונה ושיטת הרב קוק המבוססת על שיטת הגר"א היא הנכונה ועל פיה צריך ללכת ולהבין את המתרחש (מתוך שיעורי הרב).

75 דברים א-כא. ראה הוספות הרמב"ן לספר המצוות של הרמב"ם, מצוות עשה ד'.

76 בראשית א-א: ... ואשר יבאר הפירוש שכתבתי, לשונם בבראשית רבה (פרשה א) שאמרוהו שם בלשון הזה: רבי יהושע דסכנין בשם רבי לוי פתח "כח מעשיו הגיד לעמו". מה טעם

לישראל מה שנברא ביום ראשון ומה שנברא ביום שני? שאלתו חשובה להבנה נכונה של כוונת רש"י: אמרנו שלכאורה סיבת היכללותו של מעשה בראשית בתורה היא כדי לשכנע את הגויים המקבלים את הסמכות הנבואית של התורה שארץ ישראל שייכת לעם ישראל. בא הרמב"ן ומקשה על ההסבר הזה: האם יעלה על הדעת שהגויים יבואו ויקבלו את הכתוב במקרא? הרי כתוב במפורש בתנ"ך 'לא עֲשָׂה כֵן לְכָל גּוֹי וּמִשְׁפָּטִים בְּלִי יְדָעוּם'!⁷⁷ אלא כוונת המספר המקראי בקודש בפסוק 'כִּחַ מַעֲשֵׂיו הִגִּיד לְעַמּוֹ' היא שאנחנו היהודים צריכים קודם כול להשתכנע שארץ ישראל היא שלנו. לצערנו, ברור כשמש שאין זה המצב כיום! חלק מן היהודים אינם מאמינים בכך. התוצאה היא שאין לנו כוח לעמוד על שלנו ולהתעמת, לעת הצורך, עם הגויים.

זכות וחסד

אומות העולם, ובעיקר העולם הנוצרי, מאמינים שכל מה שהקב"ה נותן ניתן בחסד. לפי התורה הקב"ה אכן נותן בחסד בשלב ראשון, אולם המקבל צריך אחר כך לזכות בדבר. צריך "לכבוש את המלכה",⁷⁸ צריך "לכבוש את היצר".⁷⁹ יש כאן הבדל מהותי-הומי בין אמונת התורה לאמונת הנוצרים. אמונתם היא שהכול בא בחסד. מי הצדיק אצלם? מי שקיבל. אין אצלם מושג של זכות, יש רק החלטה שרירותית של בורא עולם לתת לפלוני ולא לאלמוני.

גילה להם הקב"ה לישראל מה שנברא ביום ראשון ומה שנברא ביום שני? מפני ז' אומות, שלא יהיו מונין את ישראל ואומרים להם: הלא אומה של בזיזות אתם. וישראל משיבין להם: ואתם הלא בזוזה היא בידכם, הלא "כפתורים היוצאים מכפתור השמידום וישבו תחתם" (דברים ב-כג). העולם ומלואו של הקב"ה הוא, כשרצה - נתנו לכם; כשרצה - נטלו מכם ונתנו לנו. הדא הוא דכתיב "לתת להם נחלת גוים" - "כח מעשיו הגיד לעמו": בשביל לתת להם נחלת גוים, הגיד להם את בראשית.

77 תהילים קמז-ט

78 ע"פ אסתר ז-ח.

79 ראה סוכה נב ע"א: לעתיד לבא מביאו הקב"ה ליצר הרע ושוחטו בפני הצדיקים ובפני הרשעים צדיקים נדמה להם כהר גבוה ורשעים נדמה להם כחוט השערה הללו בוכין והללו בוכין צדיקים בוכין ואומרים היאך יכולנו לכבוש הר גבוה כזה ורשעים בוכין ואומרים היאך לא יכולנו לכבוש את חוט השערה הזה.

פירש רש"י: הצדיקים בוכים כאשר נזכרים בצערם שהיה להם לכבוש את היצר הרע (הרשע) בחייהם.

ראה גם קידושין ל ע"ב: יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ויום ואלמלא הקדוש ברוך הוא עוזרו לא היה יכול לו.

הכול חסדי ה'. לפי היהדות זהו רק השלב הראשון. קודם כול מקבלים בחד, ולא באופן שרירותי. יש סיבות לבורא עולם לתת למי שהוא נותן. בהמשך השיעורים אנו נלמד מה הן הסיבות שהביאו את הקב"ה לבחור באברהם להיות אברהם, מייסד האומה הישראלית. למעשה, לא הייתה כאן החלטה שרירותית מצד בורא עולם.

השלב השני הוא שלב הזכייה, הפדות. ברגע הלידה אני מקבל את היש שלי במתנה. במהלך חיי, עליי לזכות ביש שלי, דרך אותן המצוות שבורא עולם ציווה עליי לקיים, כפרט השייך לכלל ישראל. רק בסוף ימי מתברר אם אכן זכיתי, אם לאו, ח"ו.

אחרי אברהם אבינו שהוא כולו חסד, ומקבל הכול במתנה, בא יצחק אבינו שהוא כולו דין ויודע שעליו לזכות באותן הבטחות, באותן מתנות חיים שקיבל אביו. מבחנם של אברהם ויצחק הוא מבחן העקדה. מיד כאשר מתברר שאברהם אבינו מוכן להקריב את יצחק, עוצר הקב"ה בעדו וַיֹּאמֶר אֵל תְּשַׁלַּח יָדְךָ אֶל הַנֶּזֶר,⁸⁰ ואומר לאברהם שהוא זכה וקנה 'כִּי עָתָה יִדְעָתִי כִּי יִרְא אֱלֹהִים אֶתָּה'. יש כאן הבדל מהותי בין התאולוגיה הנוצרית ובין דעת התורה.

כיבוש לפי התורה

הזכרנו שכאשר נותן הקב"ה את הארץ לבני ישראל, הנתונה מתבצעת דרך כיבוש. איך צריך הכיבוש להתבצע בפועל? כאשר רוצה מדינה לכבוש מדינה אחרת, היא פולשת בדרך כלל מבחוץ אל תוך המדינה השכנה, כובשת אותה ואז מיישבת אותה.

מעניין לראות שהקב"ה מצווה על אדם הראשון לבצע מהלך הפוך: 'פָּרוּ וּרְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבָשְׁתֶּהּ'. כיבוש הארץ מתבצע על-ידי ריבוי האוכלוסייה ופיזור בכל קצוות הארץ. התנועה היא מן הפנים לחוץ, ולא מן החוץ לפנים. זה מה שקרה בתחילת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל: קודם כול הקימו יישובים באזורים מרכזיים ורק אחר כך באזורים מרוחקים. עקב "מפת היישובים" נקבעו במלחמת תש"ח גבולות המדינה. עלינו להמשיך את המאמץ הזה כדי להגיע דרך ההתיישבות לגבולות ארץ ישראל. טרם הגענו לכך.

80 בראשית כב-יב

אברהם אבינו כדגם לדורנו החוזר מהגלות

חזרתם של היהודים מגלות אדום לארץ ישראל היא הסיפור של אברהם אבינו אחרי שהחליט לעזוב את אור כשדים. לכן לנו חשוב מאוד ללמוד בעיון את פרשיות התורה המספרות את אשר עבר על אברהם אבינו בדרכו מאור כשדים לארץ ישראל.

בבראשית יז-יז כתוב:

וַיִּפֹּל אַבְרָהָם עַל פָּנָיו וַיִּצְחַק וַיֹּאמֶר בְּלִבִּי הֲלִבָּן מֵאַה שָׁנָה יוֹלֵד וְאִם שָׂרָה
הִבְתַּת תְּשָׁעִים שָׁנָה תֵּלֵד

לפי המציאות, לפי חוקות הטבע, לא היה עתיד לאברהם. כל עוד הוא נמצא בגלות הוא חי בלא תקווה, בלא בן. בחשכת הגלות, הכול נראה בלתי אפשרי, ובכל־זאת, בהיותו בחרן, אברהם שומע מן הקב"ה שיש לו עתיד, שיש לו תחיה ותקומה. עקב מוכנותו לשמוע את דבר ה' אליו, הוא קם והולך. בדרך הוא צריך להתמודד עם קשיים רבים ולהתגבר עליהם. יותר משלושת אלפים וחמש מאות שנה אחריו, ניצבים אנחנו, שרידי הגלות האחרונה, מול מצב דומה. מטרתנו בשיעורים אלה היא להבין לעומק מיהו אַבְרָם מאור כשדים, את אשר עבר עליו עד אשר הפך לאברהם העברי, כי, כדברי המהר"ל, "הכל נמשך מן השורש"⁸¹ ומבחינת "מעשה אבות סימן לבנים"⁸², "הראה לו הקב"ה כל אשר ימשך לזרעו".

81 ראה גבורות ה', פרק ט, ושיעור הרב אשכנזי "סיבת הגלות" ב"סוד מדרש התולדות", חלק ב.

82 ראה תנחומא לך לך ט', ב"ר מ-ו, רמב"ן לך לך יב-ו.